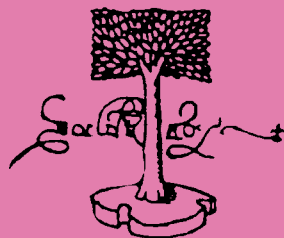

Año XLIX. urtea

124 - 2017

Uztaila - Abendua

Julio - diciembre

FONTES LINGVÆ VASCONVM STVDIA ET DOCUMENTA

SEPARATA

Soinu aldakuntzen kronologiaz

José Ignacio HUALDE

Soinu aldakuntzen kronologiaz

Aproximación a la cronología de los cambios fonológicos

On the chronology of sound changes

José Ignacio HUALDE
University of Illinois at Urbana-Champaign
jihualde@illinois.edu

Nire esker ona hainbeste iruzkin garrantzitsu egin dizkidaten *FLV*ko hiru ebaluatzaile anonimoei.
Lan honek ez du diru languntza berezirik jaso. Egileak ez dauka interes gatazka ezagunik.

Jasotze data: 2017/06/26. Behin-behineko onartze data: 2017/08/31. Behin betiko onartze data: 2017/09/14.

LABURPENA

Artikulu honetan gaurko euskararen kontsonanteen banaketan eragin berezia izan duten prozesu diakroniko nagusien kronologia miatzen dugu. Bereziki hurrengo kontsonanteen bilakaera aztertzen dugu: hitz-hasierako herskari ahoskabe eta ahostunak, herskari hasperendunak, afrikatuak, frikari glotal sudurkaria, eta ozen + /h/ bilkurak.

Gako hitzak: euskararen fonologia historikoa; soinu aldakuntzen kronologia erlatiboa; hasperenketa; azentuaren ezaugarri segmentalak.

RESUMEN

En este artículo consideramos la cronología de los principales procesos diacrónicos que han producido la distribución moderna de ciertas consonantes en la lengua vasca. Los principales tipos de consonantes cuyo desarrollo histórico se analiza son las oclusivas sordas y sonoras iniciales de palabra, las oclusivas aspiradas, las africadas, la fricativa laringea nasalizada, y las secuencias de resonante y /h/.

Palabras clave: fonología histórica vasca; cronología relativa de los cambios fonológicos; aspiración; correlatos segmentales del acento.

ABSTRACT

In this article, I examine the chronology of the main diachronic processes that have given rise to the present-day distribution of certain consonants in Basque. The main types of consonants whose historical development is considered are word-initial voiced and voiceless plosives, aspirated plosives, affricates, the nasalized laryngeal fricative, and heterosyllabic sequences of sonorant and /h/.

Keywords: Basque historical phonology; relative chronology of sound changes; postsonorant aspiration; segmental correlates of accent.

1. SARRERA. 2. HERSKARIAK. 3. HERSKARI HASPERENDUNAK. 4. TXISTUKARIAK.
5. SUDURKARIAK ETA ALBOKARIAK. 6. OZEN+H BILKURAK. 7. LABURBILDUZ ETA
BUKATZEKO. 8. ERREFERENTZIAK.

1. SARRERA

Lantxo hau saio bat da euskarak bere bilakaera historikoan pairatu dituen zenbait aldakuntza fonologikoren kronologia finkatzeko (ikus Guiter, 1989; Hualde, 2008; Regueiro, 2010). Bereziki, kontsonante herskari, txistukari eta ozenak hartu ditugu kontuan, proposamen berri batzuk eginez. Askotan kronologia erlatiboa bakarrik asma dezakegu. Batzuetan, hala ere, beste gertakari batzuk erabili ditzakegu denbora-mugak jartzeko.

2. HERSKARIAK

Maileguetan nahasketa handia dugu etimologiaren ikuspegitik hitz-hasierako herskari ahostun eta ahoskabeen artean; ahostunaren alde, oro har (1), baina ez beti, (2) (Gavel, 1920, 316-325, 365-383, 422-430. orr.; Martinet, 1950; Mitxelena, 1977/2011, VI, 196-197. orr.; 1974/2011, v: 318. orr.). Adibideak garai desberdinetakoak dira (batzuk zehazki datatu ditzakegu, beste batzuk ez)¹:

- (1) *bake* < *pace*, *berna* < *perna*, *borta* < *porta*, *barkatu* < *parc(ere)*, *bekatu* < *peccatu*
denbora < *tempora*, *denda* < *tenda*, *dorpe* < *torpe*
gauza < *causa*, *gaztelu* < *castellu*, *gorputz* < *corpus*, *gela* < *cella*, *gorroto* < *corroto*

1 (1) eta (2)an ematen ditugun adibideek erakutsi nahi dugun desadostasuna erakusten dute, baina ez dute denek hedadura dialektal bera eta ez dira garai berakoak.

- (2) *pidai* < *viatge*, *perde* < *verde*,
keiñu cfr., *guiño*, *kisu* < *gypsu*, *kidatu* < *guidar*, *kaiola* < *gayola*, *kodeña* < *guadaña*

Zenbait adibidetan hasierako belarra ahostundu da erromantzean salbuespenez (ikus Figge, 1966) eta euskaraz aldiz ahoskabea dugu, behintzat aldaera bezala: lat *colaphu* > gazt *golpe* > eusk *kolpe*; lat *cattu* > gazt *gato*, eusk *katu* ~ *gatu*; lat *caveola* > gazt *gayola* > eusk *kaiola*.

Datuak ezin daitezke ongi esplikatuz, besterik gabe, ahostunen-aldeko egokitzapena garai goiztiar batean gertatu zela sistematikoki, eta geroago araua ahuldu zela. Arrazoia da, alde batetik, garai guztietako maileguetan aurkitzen ditugula hone-lako egokitzapenak, baita oso berriak diren mailegu batzuetan ere (3), eta, beste aldetik, oso mailegu zahar batzuek ez dutela aldakuntza hau erakusten (4):

- (3) Ahostuntzea Erdi Aroko eta geroagoko maileguetan: *gorbata* < gazt *corbata* (XVII. m.), *gonbidatu* < gazt *convidar* (< okz/kat *convit*)², *dorre* < gazt *torre* (lat *turre*-), *gorroto* < gazt zah *corroto* (lat *corruptu*-), *gutizia* ~ *kutizia* < gazt zah *cobdiçia* (lat *cupiditia*), *danbor* < gazt *tambor*, *dorpe* < gazt *torpe* (lat *turpe*-), *babes* < gazt *pavés* (XV. m.), Leizarraga *vitança* < *pitanza*.

- (4) Ahostuntzerik eza mailegu zaharretan: *kirru* < lat *cirru*, *kare* < lat *calx*, **cale*, *kale* < lat *calle*

Herskari ahoskabe batekin hasten diren hitz batzuk oso mailegu zaharrak dira dudarik gabe. Euskarak *kirru* hitza /k/ palatalizatu baino lehen mailegatu zuen (V. mendean edo lehenago, Straka, 1956/1979, 201. orr.; Allen, 1978, 14. orr.; Guiter, 1989, 798-799. orr.; Herman, 1966) eta latinez /i/ labur azentuduna /e/ bilakatu baino lehen (II. mendea bukatu baino lehen orokortua, ikus Straka, 1959/1979, 179-180. orr.)³. *Kare* hitza euskarazko errotazismoa agortu baino lehen hartua da (ikus 5. atala). *Kale* hitza berriagoa izan daiteke, baina, edozein kasutan, /ll/ geminatua gaztelaniaz palatal bihurtu baino lehen hartu zen mailegutan.

Ahostuntzea arau guztiz orokor bat izan balitz garai goiztiar batean, salbuespen hauek arazotsuak izango lirateke esplikatzeko. Bestalde, *gorbata* bezalako aldaerek erakusten digute txandaketa hauek neurri batean oraintsu arte sortu direla.

2 Matxin de Zalbaren gutunean, *combit* erromantzez (Reguero, 2017, 63. orr.).

3 Mitxelena, (1974/2011, v, 309. orr.) adierazten du beharbada latinaren belarren palatalizazioa edo frikazioa hasi eta gero ere euskarak belar bezala egokitu zituela soinu hauek, euskarak ez baitzuen herskari (aurre)sabaikaririk. Hau ondorioztatzeko pentsatu behar dugu latinez *pace* [pace] ([c] = herskari sabaikari ahoskabea, IPA), adibidez, ahoskatzen zen garaian euskarak ez zituela gaur egun <tt> eta <tx> grafiekin adierazten diren kontsonanteak. Mitxelena lanetan bigarren *caveat* bat aurkitzen dugu: beharbada alboko erromantze batzuetan belarrak oso berandu arte mantendu ziren palatalizatu gabe (Mitxelena, 1964/2011, 60. orr.). Horrela balitz ere, latinaren /i/ > /e/ soinu aldakuntza erabil dezakegu maileguak datatzeko, Mitxelena berak esaten duen moduan.

Hitz-hasierako ahoskabeak esplikatzeke, maileguetan zein ondare zaharreko hitzetan, zenbait azalpen proposatu dira; haien artean, herskarien arteko ahots asimilazioa (*galte* > *kalte*), disimilazioa (*gibel* > *kibel*), erromantzeen eragina, fonosinbolismoa eta lau-partetako analogia (*bekatu* ~ *pekatu* : *bidaia* ~ x) (Gavel, 1920; Martinet, 1950, 225. orr., Mitxelena, 1977/2011, VI, 197-200. orr.; Trask, 1997, 129-130. orr.; Lakarra, 2009b). Hala eta guztiz, azalpen hauen indarra ukatu gabe, beharbada hitz-hasierako txandaketen ugaritasuna hobe ulertzen da euskarak duen herskarien taldeen sinplifikazio arauaren ondorioz (Hualde, 1997; 1999 lanetan proposatzen den bezala):

(5) $hersk_1 + hersk_2 \rightarrow hersk_2[-ahots]$

Adib.: *bat+garr* > *bakar*, *erret+bide* > *errepide*, *lagunak+gaz* > *lagunakaz*, *menditik dator* > *menditi tator*

Gertakari hauek gure lehen testuetatik aurkitzen ditugu Euskal Herri osoan, cfr. *gaxpaga* (< *gatx baga*, 1596, RS, Lakarra, 1996), *jaunatzula* (< *jaunak dizula*, 1476, Nafarroan, Reguero, 2017, 62-63. orr.). Arau honek hitz-hasieran txandaketak sortzen dituenez gero (adib. *dator* ~ *tator*), hitz-hasierako herskarien ber-kategorizazioa eragin dezake⁴. Nire ustez, hitz-hasieran ikusten dugun egoera ulertzeko gertakari hau gehitu behar zaie asimilazioari, analogiari, fonosinbolismoari eta Gavelek, Mitxelenak eta Lakarrak eman dituzten beste azalpenei, prozesu garrantzitsu bezala. Hasierako herskari batzuen galerak arrazoi bera izan dezake kasu askotan; adib. *gizonak kupela* (*dakar*) > *gizonak upela* (eta hiperzuzenketaz herskari protetikoak, batez ere /k/ eta /g/, sor daitezke: *katuak* [γ] *arratoia* > *garratoia*).

Ahoskabetzea afrikatu edo frikari baten ondoren gertatu badaiteke ere (*gaxpaga*), badirudi modu honetan hitz-hasierako herskariekin nahasketa sortzeko ahoskabetzearen testuinguruak ugaritu behar zirela. Horretarako hitz-bukaerako herskariak sortu behar zuten.

Euskaraz hitz-bukaerako herskariak maiztasun erlatiboki handia dute testuetan, baina oso tikia lexikoan. Funtsean atzizkietan aurkitzen ditugu, ez hitz-erroetan. Herskari taldeak eta taldeen sinplifikazio araua sortzeko, lehenago hitz-bukaerako bokalen erorketak gertatu behar zuten, (6):

(6) Hitz bukaerako bokalen erorketa

a > 0 / d,t,k,g __ #

adib.:

**dakida* > *dakid* > *dakit*

⁴ Egia da aditz flexiodunetan ez dugula ber-kategorizaziorik aurkitzen, nahiz eta hauekin ahoskabetzea oso maiz gertatu (adib. ***berandu tator*, ***etxera koaz*), baina aditzek sistema bat osatzen dute, non lehen konsonantea morfema bat den. Hau da, *goaz* > ***koaz*, adibidez, ez da *gibel* > *kibel* bezain erreza, aldamenean *gatoz*, *gara*, *gabiltza*, etab. ditugulako.

**dakiga* > **dakig* > *dakik*
mendirika > *mendirik*
 **gizonega* > **gizoneg* > *gizonek* (erg. mugagb.)
 **bada* > **bad* > *bat*

Sumatu dezakegu bokalen erorketa –eta bere ondorioa den herskari taldeen sinplifikazio araua ere– Euskara batu zaharraren (=EBZ) garaia bukatu baino lehen gertatu zela, zatiketa dialektala hasi baino lehen, euskalki guztietan aurkitzen denez gero⁵.

Bukaerako bokalen galeraz zerbait gehiago esan behar da. Antza denez, prozesu honen bidez galtzen den bokala /a/ da. Honek bitxia dirudi. Normalean /a/ testuinguru jakin batean galdu baino lehen beste bokal batzuk galtzen dira, /a/ intrintsekoki bokalik luzeena baita. Hala ere, hau da ditugun alternantzia morfofonologikoen erakusten omen digutena: *dud* ~ *dut* vs *duda-la*; *duk* vs *dua-la*. Azalpena izan daiteke adibide hauetan gaurko euskaraz /a/ dena garai batean bokal zentralizatu, neutral bat zela, hots, [ə]. Hipotesi honen alde mintzo dira hitz-elkarketan ditugun alternantziak: *baso* vs *basa-*; *etxe* vs *etxa-* (/i/ galtzen den testuinguruan, cfr. *begi* vs *bet-*). Honela esplika dezakegu baita ere «ahaidetasun» atzizkiaren alomorfia: /-be/ bisilabadunetan, **un-be* > *ume*, **sen-be*⁶ > *seme* vs /-ba/ (< [bə]) hitza luzeagoa bada, *alaba*, *osaba*, *ahizpa*. Hau honela bada, (6)-ko araua birformula dezakegu:

(7) Hitz-bukaerako bokalen erorketa: [ə] > 0 / [herskari, -ezpain] __ #
 (zenbait testuinguru morfologikotan)

Hau da, irudi luke bokal ilunak edo zentralizatuak sortu direla zenbait testuingurutan euskararen historian: hitz elkartu eta eratorrietan, beharbada herskari glotal baten eraginagatik (Hualde, 2006, Oñederra, 2013) (adib. **baso?ti* > **basəti* > *basati*); bukaera absolutoan hirusilabadunetan (adib. **alla-be* > **alabə* > *alaba*; lat *salice* > **zarika* > *zarika*⁷; **dakidə* > *dakid* > *dakit*); eta hitz laburra goetan ere bukaera absolutoan testuinguru morfologiko batzuetan (**badə* > **bad* > *bat*).

Hitz-hasierako herskariaren ahostasunari buruzko ziurtasun falta areagotuko zen herskariak ahostundu zirenean /l/ edo /n/ baten ondoren (EBZaren zatiketa dialektala hasi eta gero, beharbada X. mendean, cfr. *Aker Zaltua* 1074 vs *Zalduburua* 1080, Mitxelena, 1977/2011, VI, 289. orr.). Hemen ontzat ematen dut soinu aldakuntza bat testuinguru morfologiko batzuetan fonologizatu baino lehen beti hasten dela testuinguru morfologiko guztietan, baita hitzen artean ere (*across the board*), aplikatzen den joera fonetiko bezala (ikus, adib., Hualde et al., 2011; Hualde, 2013).

5 Dena den, jakina denez, singularreko lehen pertsonako -d (~-r) bukaera ahoskabetu gabe mantendu zen erronkariaraz. Reguero-k (2017, 124. orr.) 1611ko Arantz-Beteluko adibide bat dakar: *icusçi ezaytud* ‘ikusi ez zaitut’.

6 Beharbada */tsen-be/ lehenago, ikus 4. atala.

7 Bukaerako bokalak *lora*, *laba*, eta antzeko hitzetan, mendealdeko hizkeretan, azalpen guztiz deberdin bat du, noski.

Hipotesi hau zuzena bada, honek esan nahi du hasierako herskariaren ahostuntzea ez dela inoiz izan soinu aldaketa orokor bat, «lege» bat; baizik eta soilik joera bat, neurri batean gure egunetara iritsi dena.

Badago, hala ere, oraindik azaldu behar dugun beste alderdi bat: herskari ahoskabeekin hasten diren hitzak askoz gutiago dira euskal jatorriko hiztegian mailegutan baino. Badira adibide batzuk, ikus (8), baina oso guti dira. Talde honetako gehien-gehienak belar batekin hasten dira⁸.

(8) Hitz-hasierako herskari ahoskabeak euskal jatorriko hitzetan

ke, kirats, tu, to

kar ~ gar, kemen ~ gemen, kendu ~ gendu ~ ekendu, kalte ~ galdu, kerren ~ gerren, gibel ~ kibel, guntzurrun ~ kuntzurrun, koipe ~ goipe, kurtu ~ gurtu, koropil ~ goropil ~ oropil

Orain arte proposatu dugunak hasierako ahostuntze esporadikoa esplikatzen badu ere, ez du asimetria hau azaltzen. Txandaketa batzuek erakusten digute beharbada euskal hitz batzuetan ere herskariak ahostundu direla hitz-hasieran: *ken ~ gen vs e-ken(du)*; *kur ~ gur vs ma-kur*. Baina aipatutako asimetria azaltzeko, badirudi onartu behar dugula, honetaz gain, beste zerbait ere gertatu zela, lehenagoko garai batean.

Errezki berreraiki dezakegun egoera zahar batean ez zegoen hitz hasierako herskari ahoskabeen aurkako murriztapenik. Izan ere, aurrizkiak hartzen dituzten aditzetan ikus dezakegu aurrizki hauek sortu baino lehen bai /b d g/ ahostunak eta baita /t k/ ahoskabeak ere genituela hitz-hasieran: *e-torr, e-kus, e-bil, e-dan, e-gin*⁹. Zenbait kasutan, dena den, ahostuneren eta ahoskabeen arteko aldizkatze dialektalak ditugu errohasieran, adib. *e-baki ~ e-pai, e-deki ~ e-tekin* (Gavel, 1920, 310. orr.; Mitxelena, 1977/2011, VI, 190. orr.).

Azken datu hauen interpretazio zuzena zernahi den ere (adib. asimilazioa), badirudi bestelako aldizkatze batzuk ere aurkitzen direla. Martinet-ek (1950) iradokitzen du hasierako herskari ahoskabeak hasperendu eta galdu egin zirela, adib.: *k- [k^h] > [h] > 0*. Ondorioz, latinetikoa lehen maileguak sartu zirenean, euskarak oso hitz guti zituen hasierako kontsonante hauekin (edo ez zuen horrelako hitzik). Martinetek ez du ebidentzia konkreturik eskeintzen bere hipotesi honetarako. Berriki, hala ere, Lakarrak (2017) iradoki du hitz pare batzuek Martineten hipotesiaren aldeko ebidentzia ematen dutela, haien artean hurrengoak: *har-tu vs e-kharr-i, (h)ur vs i-thurri, has-i vs ikhas-i*.

8 Talde, *kide, kume* eta beste batzuetan herskaria historikoki bigarrenkaria da (cfr. *alde, -ide, ume*).

9 Herskari hasperendunak dituzten hizkeretan *ethorri, ekharri, ikbusi* etab. ditugu. Hala ere, badira arrazoiak pentsatzeko euskara batu zaharrak bi herskari mota zituela (adib. /k/ vs /g/, ez hiru (/k/ vs /k^h/ vs /g/, ikus hurrengo atala). Ahoskabeak fonetikoki hasperendunak baziren ere, hau ez da arrazoi bat hasperenketa markatzeko, oposaketa bitarra baitzen (inglezetara ere, adibidez, /k-/ [k^h] *coat* vs /g-/ [k] ~ [g] *goat* dugu). Nik dakidanez, inork ez du proposatu iparraldeko hizkeretan aurkitzen dugun oposaketa hirukoitzaren ebidentzia denik.

Martineten hipotesi honen arabera, beraz, aintzineko hitz-hasierako herskari ahoska-beak galdu ziren eta bakarrik ahostunak gelditu ziren kokagune honetan. Beharbada (9)koak izango lirateke jatorrizko ahostunak:

(9) Erro-hasierako herskari ahostunak		
erroa	hasieran	aurrizki batekin
<i>bil</i>	<i>bil-du</i>	<i>ebil-i</i>
<i>gar</i>	<i>gar ~ kar</i>	<i>egarri</i>
<i>gor</i>	<i>gor, gogor</i>	<i>agor</i> ¹⁰
<i>gan</i>	<i>gain < *gan-e</i>	<i>igan</i> ¹¹
<i>gos</i>	<i>gose</i>	<i>egos-i</i>

Bilakaera posible batzuk (10)en erakusten dira (Lakarrak 2017 proposatutako *e-kar* = *har* ekuazioa onartuz, adibide bezala, eta Lakarraren 1995 CVC erro zaharraren hipotesiari jarraituz): */karr/ [k^harr] > *hartu, ekharri*; */bil/ > *bildu, ebili ~ ibili, */a-kin/*¹² [ak^hin] > *jakin* eta */a-gon/ > *jagon*¹³:

(10) Erro-hasierako herskari ahostun eta ahoskabeen eboluzioa

1. garaia: hitz-hasierako herskariaren neutralketa gertatu baino lehen eta <i>e</i> -aurrizkia sortu baino lehen ere:	k ^h arr	bil	a-k ^h in	a-gon
2. garaia: <i>e</i> -aurrizkia sortzen da	k ^h arr ek ^h arr	bil ebil	--- e-ak ^h in	---- e-agon
3. garaia: k ^h , t ^h > h hitz hasieran	harr ek ^h arr	bil ebil	eak ^h in	eagon
4. garaia: ekialdeko hizkeretan azentua bigarren silaban finkatzen da. herskariak > hasperengabe silaba azentugabeetan	hárr ek ^h árr	bíl ebíl	eákin	eágon
forma historikoak	har(tu) ekharr(i)	bil(du) ebil(i)	jakin	jagon

Beraz, euskal jatorriko hitzetan zergatik hain hasierako ahoskabe guti ditugun esplikatzeko azalpen bikoitza proposa dezakegu: bi gertakari desberdin garai desberdinetan. Lehen garai batean, /t k/ [t^h k^h] > /h/ hitz hasieran, Martineti (eta Lakarrari) jarraituz. Prozesu hau /e-/ eta beste aurritzki batzuk sortu eta gero baina fosildu baino lehen gertatu zen. Lakarrak (2017) gogorarazten digun bezala, ez dago /e-/ aurritzki hartzen duen aditz mailegaturik. Honek esan nahi du morfologia honek bere indarra

10 *Agor* hizkuntza ezezagun batetik hartutako mailegua ez baldin bada (ikus OEH, s.v.)

11 Hala ere, Mitxelenak *ikan* 'igan' eta *ekosari* (< *egosi*) aipatzen ditu.

12 Beharbada, Lakarrak proposatu duen bezala, /a-/ aurritzki /da-/ aurritzki zaharragotik dator; beraz */e-dakin/ > */e-a-kin/ (cfr. Lakarra, 2003, 345. orr.; 2009b, 582. orr.).

13 (10)en onartu dut ahoskabeak hasperendunak zirela (=VOT luzea) eta hasperenketa galdu zutela silaba azentugabeetan.

galdua zuela latinetik mailegatutako lehen aditzak baino lehen¹⁴. Hasperenketa fenomeno honek oso herskari ahoskabe guti utzi zituen hitz hasieran (edo beharbada gertakaria guztiz erregularra zen eta jatorrizko lexikoan ditugun salbuespen guztiak geroago sortu ziren). Askoz beranduagoko bigarren garai batean herskariak garatu ziren hitz bukaeran, kontsonante taldeak sortuz hitzen artean eta txandaketak eraginez eta ugarituz hitz hasieran. Txandaketa hauen ondorioa birkategorizazio fonologikoa izan da hitz askotan, gehienetan talde nagusia ziren ahostunen alde. Horretaz gain, asimilazioa eta Gavelek eta beste ikerlari batzuek proposatutako beste gertakariak izango genituzke kasu batzuetan.

Herskarien eboluzioaren ikerketa osatzeko, hurrengo atalean herskari hasperendunen bilakaera aztertzen dugu.

3. HERSKARI HASPERENDUNAK

Donamiliagako *Reja* deitutako dokumentuan eta Erdi Aroko beste testigantzetan ez dago herskari hasperendunen aztarnik (Mitxelena, 1954/2011, v, 208. orr.); ez dago herskari hasperendunak eta hasperengabeak bereizteko saio grafikorik, nahiz eta, bestalde, <h> grafema ugaria izan. Aldiz, dauzkagun Iparraldeko lehen testuetatik (XVI-XVII. mendeetakoak), idazleek herskari ahoskabe hasperengabeak /p t k/ eta hasperendunak /p^h t^h k^h/ bereizten dituzte¹⁵. Herskari hasperendunen banaketa, hala ere, oso murriztua da. Gehienetan, hasperendunak hitzaren bigarren silaban agertzen dira eta maiztasun tikiagoarekin lehen silaban¹⁶. (11)an Axularren *Geron* aurkitu ditudan adibide guztiak zerrendatzen ditut (ortografia modernizatuan):

(11) Herskari hasperendunak Axularren *Geron*¹⁷:

- a. Lehen silaban: *phentsa-* (~ *pent*sa); *thira-*, *thonba*, *thailu*, *thema* (beharbada grafikoa), *tho*, *thaula*, *kheinu*, *kheinadura*, *khexa*, *khirats*, *khar*, *khe*, *khen-*
- b. Bigarren silaban:
/ph/ aipha-, *aphain-*, *aphetitu*, *aphez*, *apho*, *aphodera-*, *aphur*, *ephai*, *ephe*, *epher*, *biphil-*, *lepho*, *Laphurdi*, *saphar*, *sophortu*, *zaphore*.
*/th/ aithor*¹⁸, *arthean*, *arthez*, *artho*, *athal*, *athaka*, *athea*, *athera*, *atheri*, *athorra*, *aurthiki*, *bathaiatu*, *baithan*, *betheriatsu*, *berthute*, *betha-*, *bethakor*, *bethe*, *bethi*,

14 Baina ez, nahitaez, euskarak latinetik lehen izen mailegatuak hartu baino lehen; oro har, aditzak izenak baino zailagoak baitira mailegatzeko.

15 Akitaniako inskripzioetan *Baisothar* eta *Hontharris* (Mitxelena, 5, 209. orr.) erideten ditugu, baina ezin jakin <th> hemen [t^h], [θ] edo beste zerbait den.

16 Mitxelenak (1977/2011, vi, 175. orr.) esaten digunez, badaude *kheke* eta *keke* bezalako hitzak, baina ez ***kekhe* bezalakorik. Gertatzen dena da ahalezko adibideetan lehen herskaria ahostundu dela bigarrena hasperenduna den hitzetan: adib. *catēna* > *gathe*, *titi* > *dithi*, *kolko* > *golkho*.

17 Hitzak bilatzeko L. Villasanteren edizioaren bertsio digital bat erabili dut. Kasu zalantzarrietan B. Urgellen edizio kritikoa ere bilatu ditut hitzak (eta batzuk zuzendu).

18 Behin *aithari*, baina beste kasu guztietan *aita*.

bithore, bortha, bothere, buthoitu, buthun, deithora, dithi, elkhar, ethen-, ethorri (dathor-, bethor), ekhar- (dakharke), gathe, gathibu, gertha-, gerthu, girthain, goithatu, gorthe, ithaizura, itho, ithurburu, ithurri, lothu, Luthertasun (beharbada grafikoa), mathela, mothel, mutha-, muthil, (ema-)muthiri, muthur-, notha, orthuz, otharre, othe, othoi, othoitz-, othuruntza, sarthu, sortha, sorthu, thaillu, urthe, urtha-, eztheus¹⁹, zathi-, zorthe

/kh/ akhaba, akhomete-, akhorda-, akhordu, akhort, alkhatte, bakhan, bakhar, bakhotx, bakhun, barkha-, bekhatore, bekhatu, bekaitz, bekhoki, bikhor, bulkha-, ekhai, ekhin, elkhor, gakho, golkho, ikhara, ikhas-, ikhatz, ikhorzirin, ikhus- (baina dakusa), ilkhi, khaillu, lakhet, lakhu, lekhu, makhur, malkhar, malkhor, mokho, nekha-, nekhazale, okha, okher, or(t)khai, ukha, ukhaldi, ukhi, ukho, ukhondo, urkha, urkhabera, sukhalde, sukhar, sukhoi, sukhai (< su+gai), zokho

- b. Hirugarren edo laugarren silaban: *etxathe (= etxe-ate), erakharri, emakhoi, hilla-bethe*

Axularren garaiko Sarako hizkeran, beraz, kontsonante hauek funtsean bigarren silaban aurkitzen ziren. Badira batzuk lehen silaban, gehien-gehienak maileguak. Silababakarrekoak kontatu gabe, Axularren testuan, badago euskal jatorriko hitz bakar bat talde honetan: *khirats*. Noski, orotara hitz-hasierako ahoskabeak, hasperendunak zein hasperengabeak, oso guti dira jatorriko hiztegian, aurreko atalean ikusi dugun bezala.

Hirugarren edo laugarren silaban aurkitzen diren herskari hasperendunak hitz konposatu edo eratorrietan daude.

Axularrek, Etxeparek eta Iparraldeko beste idazleek herskari hasperendunak grafikoki adierazten dituztenez gero, pentsatu behar dugu herskari ahoskabe hasperendunak oposaketa fonologikoan zeudela herskari ahoskabe hasperengabeekin (cfr., adib Ax. *zorthe, sortha vs suerte*), oposaketa bakarrik hitzaren lehen bi silabetan aurkitzen bazen ere (oposaketa honen balio fonologikoaz XX. mendeko zubereraz, ikus Lafon, 1958).

Dena den, herskari hasperendunen banaketa murriztua azaltzeko modurik eraginkorrena da pentsatzea lehenagoko garai batean herskari ahoskabe hasperendunak eta hasperengabeak alofonoak zirela banaketa osagarrian: hasperendunak silaba azentudunetan eta hasperengabeak gainerako testuinguruetan (ikus Mitxelena, 1977/2011, VI, 178. orr.)²⁰.

Geroago, azentuaren kokagunea aldatu zen, azkenaurreko silabara, zubereraz ikusten dugunez (Mitxelena, 1977/2011, 344-345. orr.; Hualde, 2017), eta [+hasperen] ezaugarria fonologizatu zen. Transfonologizazio kasu bat izango genuke hemen (Kirby,

19 < ez deus.

20 AEren zein EBZaren azentuera oso desberdina zen (Hualde, 1993, 2003, 2006, 2008, 2012; Egurtzegi & Elordieta, 2013) eta, ondorioz, herskari ahoskabeen alofoniak ere desberdina izan behar zuen. Martinetek proposatu zuen [hershkari, ahoskabe] > /h/ bilakaera errezago ulertzen da hitz hasierako herskari ahostunak hasperendunak baziren AEn, (10)n onartu dugun bezala.

2014). Lehen garai batean azentua bereizgarria zen (normalean bigarren silaban, baina salbuespenekin) eta herskariien hasperena alofonikoa²¹. Azentu araua aldatu eta gero, kontrakoa izango genuke:

- (12) Herskari hasperendunen bilakaera ekialdeko euskaraz.
Azentua [+2]; salbuespenetan [+1]	/ekár/ [ek ^h ár]	/jákin/ [jákin]
/ptk/ → [+hasp] silaba azentudunetan		
Azentua: [+2] > [-2]	/ek ^h ar/ [ék ^h ar]	/jakin/ [jákin]

Mitxelena (1977/2011, VI, 177-178. orr.) dioen bezala, *-tu* atzizkiaren alomorfiak ere erakusten du /t/-/t^h/ oposaketa fonologikoa ez dela etimologikoa. Atzizki honen herskaria hasperenduna da hitzak bi silaba baditu (eta, ondorioz, [+2] arauak bertan kokatzen bazuen azentua lehenagoko garai batean) eta hasperengabea aditza luzeagoa bada. *Geron: sorthu, sarthu, lothu, vs obligatu, errezibitu, baliatu, izatu, dotatu, kunplitu, hornitu* (baina *deitu* salbuespena da). Era berean *ikhusi vs erakutsi* dugu liburu honetan (baina, *erakharri*, beharbada analogiaz).

4. TXISTUKARIAK

Euskaraz *ts*, *tz* afrikatuak ez dira agertzen hitz hasieran, salbuespen dialektal guti batzuk albora utziz (*tzar*, *tzakur*). Galdera bat da inoiz aurkitu ote ziren fonema hauek hitz hasieran. Akitaniako *Xuban* (Mitxelena, 1954/2011, v, 208. orr.) eta *Xembe* (Gorrotxategi, 2011) izenetan <x> hizkiak /ts/ afrikatua adierazten badu, beharbada ondorioztatu behar dugu inskripzioen garaian hitz-hasierako afrikatuak frikari bihurtzen ari zirela (/ts-/ > /s/), *Xembe* izenarekin batera *Sembe* ere aurkitzen dugunez gero.

Hau ez da, hala ere, grafia hau interpretatzeko modu bakarra. Gorrotxategiren (2011) iritiz, *Xembe* grafiak bustidura adierazkorra erakutsiko luke. Beharbada /ʃ/ afrikatua adierazten du (cfr. adib. RS *txabur*, *txakur*, *txarri*). Grafiaren hirugarren interpretazio bat haxe izango litzateke: Akitanierak, euskara historikoak bezala, bi /s/ mota zituena, *s₁* (> gaurko <z>) eta *s₂* (> gaurko <s>). *S₁*-ek antzekotasun fonetiko handia zuen latinaren /s/ fonemarekin eta <s> grafemaren bidez adierazten da beti: *sabar*, *sesen*, *cison* ~ *cisson* (ikus Mitxelena, 1964/2011, v, 62. orr.). Aldiz *s₂* desberdinagoa zen eta inskripzio-egileek ez zekiten nola idatzi. Batzuetan <s> erabili zuten eta beste batzuetan <x>, nahiz eta grafema hau /ks/ taldea idazteko erabiltzen zen latinez. Ezin jakin.

Hemen maileguren egokitzapenak eman diezagukeen ebidentzia ez da beste gauza batzuetarako daukaguna bezain zaharra, latin klasikoak ez baitzuen afrikaturik.

21 Noski, **eákin* erregularra zen [+2] araua sortu zen garaian, baina kontrazioaren ondorioz *jákin* bihurtu zenean azentua lehen silabara pasatu zen. Bestalde, *phentsa*, *thira*, *thaula* eta antzeko maileguek azentua lehen silaban zuten ziur asko eta horregatik hasperendu zen herskaria.

Hitz-hasierako afrikatuak IV. mendean edo agertu ziren latinez *–/ke, ki/* sekuentzietako palatalizazioaren ondorioz (Straka, 1979 [1956], 201. orr.; Allen, 1978, 14. orr.)– eta gutienez XIII. mendera arte iraun zuten gaztelaniaz (Alonso, 1955, 1. lib., 377-379. orr.; Lloyd, 1987, 333). Gauza nabaria da euskaraz Erdi Aroko maileguetan hasierako afrikatuak frikari bihurtu direla sistematikoki: */tʃelu/ > zeru*, */tʃentena/ > zendea*, etab.

Hitz bukaeran, bai afrikatuak (adib. *ikatz*, *urrats*), bai eta frikariak ere baditugu ere (adib. *goiz*, *naiz*, *ikas*), argi dago afrikatuen hiztegi-maiztasuna askoz handiagoa dela, batez ere izen eta adjektiboetan. Asimetria interesgarri bat aurkitzen dugu klase gramatikalen artean. Hitz-bukaerako frikariak erruz aurkitzen dira aditzetan (*eros*, *egos*, *ikas*, *ekus* ~ *ikus*, *has*, *haz*), atzizkiekin (*eskuz*, *datoz*) eta beste hitz motetan, baina ez izenetan. Argi dago historikoki afrikazio arau bat aplikatu dela hitz bukaeran: *gazi*, *gatz*; *orrazi*, *orratz*, etab. (Mitxelena, 1977/2011, VI, 237. orr.), nahiz eta izen-adjektiboetan bakarrik aplikatu den sistematikoki. Euskal jatorriko hitzetan ez ezik, mailegu zaharretan ere egokitzen hau aurkitzen dugu: lat *corpus* > *gorputz*, *fortis* > *bortitz*, *lapis* > *lapitz*, (eta beharbada *canis* > *gaitz*) (adberbioetan ez, *magis* > *maiz*, *genus* > *deus*). Gaur egun, aldiz, arau honek ez du indarririk: *ingeles*, *kapaz*, *anis*, *tenis* (eta ez ***tenits*). Erdi Aroko maileguez ere erakusten digute ordurako murriztapena agorturik zegoela: *gatz* *rahez* ~ *refez* > *errez* ~ *erraz*²², *solaz* > *solas*. Arauak, beraz, bizitza laburra izan zuen eta ez zen inoiz aditzetara hedatu. Aditz erroetan partizipioaren eraginaren indarra hartu behar dugu kontuan noski; adib. *ikusi* partizipioak *ikus* > ***ikuts* aldakuntza eragotz dezake²³. Begiristain-ek (2015) erakusten duen bezala, bukaerako afrikazio araua */-i/* atzizkia morfologizatu eta gero sortu zen. Bestela ez genuke *gazi* eta *orrazi* (edo *ikus*) bezalako hitzik (ikus Lakarra, 2017 ere). Latinetiko lehen maileguak hartu zirenean bizirik bazegoen ere (baina murriztapen fonotaktiko bat inoiz sortu gabe), Erdi Arorako iharturik zegoen.

5. SUDURKARIAK ETA ALBOKARIAK

Mendebaldeko erromantzeetan geminatuak bakundu ziren oro har (*cuppa* > *copa*, *cattu* > *gato*, *siccu* > *seco*). Hala ere, */nn/*, */ll/* eta */rr/* taldeak salbuespenak dira. Hauek gorde ziren beste geminatuak desagertu ondoren ere. Orain arte, edo behintzat XX. mendeko lehen hamarkadeetara arte, Bielsa haraneko hizkera aragonesean */-n-/* vs */-nn-/*, eta */-l-/* vs */-ll-/* oposaketak mantendu dira beren horretan, hizkeraren inbentario fonologikoan beste geminaturik ez badago ere (Badia i Margarit, 1950). Gaztelaniaz (eta katalanez) */nn/* eta */ll/* geminatuak palatalizatu ziren²⁴. Gaskoieraz, */ll/* geminatuak */d/* kakuminala eman zuen, beste aldaketa batzuk pairatu baino lehen.

22 Ziur asko gaztelanian afrikatuak desafrikatu eta gero mailegatu.

23 Badira kasu batzuk: *haus*-(*i*) ~ *hauts*-(*i*); *ekuz*-(*i*) ~ *ikuz*-(*i*) ~ *ikutz*-(*i*). Beharbada *irakats*-(*i*) eta *erakuts*-(*i*) kausatiboetan */-ts/* afrikatuak datiboa markatzen du.

24 Gaztelaniaz */ll/*-aren palatalizazioa behin baino gehiagotan gertatu da, *cfr.* xv. mendeko *pagarlo* > *pagallo*.

Antza denez, aitzineko euskarak (=AE) oposaketa hauek ere ezagutu zituen. Euskararen bilakaerak bereziki portuguesarenarekin antza du: bokalarteko /l/ eta /n/ bakunak desagertu izan zirenez gero, /ll/ eta /nn/ geminatuak bakundu ziren besterik gabe. Portugesez: *palu* > *pau* vs *gallu* > *galo*, *luna* > *lua* vs *annu* > *ano*; eta euskaraz: *angelu* > *aingeru* vs *castellu* > *gastelu*, *annonna* > *anoa*²⁵. Euskaraz /l/ > /l̥/ eta /n/ > /n̥/ (ikus beharago) degeminazioa baino zaharragoak dira. Errotazismo araua bizirik zegoen mendebaldeko latinean /ke > /tʃe/ > /tʃe/ bilakaera gertatu ondoren, /tʃelu/ hitza mailegatu zenean.

Beharbada euskaraz geminatu hauek lehenagoko talde kontsonantikoetatik sortu ziren (gaskoieraz bezala, cfr. *demandat* > **demanna* > *demana*, Bec, 1968, 74. orr.), /mm/ geminatua ere sortu zen moduan (ikus Mitxelena, 1977/2011, v: 226, 252, 437. orr.; Guiter, 1989), eta luzarago iraun zuten. Hona ahalezko eboluzio batzuk²⁶:

(13) Sudurkari eta albokari geminatuak euskaraz

**sen-be* > *sembe* > **semme* > *seme*

**un-be* > **umbe* (cfr. Akit. *ombe-*)²⁷ > *umme* (Lergan) > *ume*

**arran-do* > **arranno* > *arrano*

**sen-dar* > **sennar* > *senar*

Gaskoieraz /nd/, /mb/, taldeen degeminazioa 600. urtea baino lehen gertatu omen zen, eta bokalarteko /-n-/aren lenizio prozesuaren lehen etapa, /n/ > /n̥/, 500. urtea baino lehen (Chambon & Greub, 2002). Beharbada euskaraz ere antzeko kronologia bat dugu (Guiter, 1989 eta Lakarrarentzat, 2014, n > 0 bilakaera 400. urtea baino lehen gertatu zen euskaraz). Edozein kasutan, ziurrenera prozesu hauek guztiak, EBZaren zatikatze dialektalaren hasiera baino lehen gertatu ziren, orokorrak baitira euskaraz.

Mitxelenak (1977/2011, vi, 344-345. orr.) eraskusten duen moduan, zubereraren eta ekialdeko beste hizkeretan gertatu zen [+2] > [-2] azentu aldaketa /n/-aren ahultzea baino modernoagoa da, *séhi* eta *súhi* bezalako hitzek sudurkaritik garatu zen hasperena mantendu baitute bokal azentudunaren aurrean (h.d. **sení* > **sehí* > *séhi*). Aldiz, *ardú* bezalako hitz batek bilakaera historikoan sortu omen zen hasperenketa galdu du, bokal azentuduna aurrekoa baitzen: **ardáno* > **ardáño* > *ardão* > *ardú* (cfr. Egurtzegi, 2015). Beraz sudurkarien ahultze prozesuaren hasierarako 500. urtea *terminus ad quem* bezala onartuz, [+2] > [-2] azentu lerraketa datatu dezakegu neurri batean.

25 Etimologia hau aurkitu izanaren meritua I. Omaetxebarriari omen dagokio, cfr. OEH.

26 Ematen diren zenbait adibideren ahalezko etimologiak: **arran-do* proposatzeko *ezker-do*, *uger-do* edo *koipe-z-to* hitzetan dugun atzizkia asumitzen dut (ikus Lakarra, 2009b, 2013 beste proposamen baterako); **sen-dar* hitzean atzizkia gaurko *bar* hitza izango litzateke (h.d. *eme* eta *bar*).

27 Ikus Gorrotxategi (1984).

Proposatutako bilakaerak arazo bat du, dena den. Alegia, gaskoieraren eta euskararen prozesuak historikoki lotuta badaude, zergatik ditugu emaitza desberdinak bi hizkuntzetan? Gaskoierarako (14)ko bilakaera historikoa proposatu egin da (Chambon & Greub, 2002, 407. orr., zenbait xehetasun sinplifikatuz):

- (14) Sudurkariaren ahultzea gaskoieraz
ona > òna > õna > òa (> oa)

Euskararako, aldiz, garapen desberdin bat proposatu da, euskaraz, gaskoieraz ez bezala /h/ (fonetikoki [h̃]) ahostuna) baitugu /n/-aren ahultzearen ondorioz (Mitxelena, 1950; Igartua 2015; Hualde, 2015; Egurtzegi 2015, 2017). Zentzuzkoagoa dirudi pentsatzeak garapen berbera gertatu zela, aldi berean, kontaktuan zeuden bi hizkuntzetan. Hau da, gaskoieraz bezala, euskaraz ere [n] hobikaria [ŋ] belar egin zen bi bokalen artean. Hipotesi honetan, *sehi* eta *subi* bezalako hitzek duten hasperenketa ez litzateke /n/-aren ordezkari zuzena izango. Hasperenketa ez litzateke sudurkaritik sortu. Aldiz, *onbest* eta *solhas* hitzen hasperenketaren jatorri bera izango luke (h.d., hasperenketaren ezarpena ozenen ondoren, ikus hurrengo atala). Eta *ardano*-k ez zuen inoiz **ardáño* eman, ikus (15)²⁸:

(15) Sudurkariaren ahultzea euskaraz		
Bokalen sudurkaritze alofonikoa	*ardano	*suni
n > ŋ / V__V	ardáno	sūni
[+2] azentu araua	ardáño	sūŋi
Ozen azentudunen hasperenketa	ardáño	sūŋí
ŋ > 0	ardá.o	sūhí
[+2] > [-2]		súhí
zuberera modernoa	ardú	sýhí

(15)ean erakusten den garepenean, sudurkariaren ahultze prozesua guztiz gaskoieraz bezala da. Desberdintasun bakarra ozen azentudunen hasperenketa da²⁹.

Irudiko luke /aná/ > /aňá/ aldakuntza bakarraren ordezkari hiru urrats desberdin proposatuz (/aná/ > /aňá/ > /aŋhá/ > /aňá/) gauzak beharrik gabe konplikatzeko ari garela. Baina ez da horrela, azkenbigarren urratsa orokorragoa baita. Arrazoa da hasperenketaren ezarketa /ŋ/-arekin ez ezik, beste sudurkari (ez ezpainkari), albokari eta dardarkariekin ere aurkitzen dugula.

28 Transkribapenak sinplifikatzeko ez dut sudurkaritasun-ikurra bokal guztietan jartzen.

29 Bestalde, analisi honen ondorio bat da *harea* < *arēna* azalpenik gabe gelditzen dela, *cfr.* Lakarra (2009a). Dena den, irakurle anonimo batek honako bilakaera iradokitzen du: *arena* > **areña* > **arhe(ŋ)a* > *harea*, Lakarrak proposatutako metasiaren bidez.

6. OZEN+H BILKURAK

Ozen+h bilkurek (*lh*, *rh*, *rrh*, *nh*, *ñh*) oso kokapen zehatza dute: beti hitzaren bigarren bokalaren aurre-aurrean agertzen dira, ikus (16). Ezaguna denez, bilkurok heterosilabikoak dira (adib. *alha* [al.ha]), eta horregatik ezinezkoak dira lehen silaban:

- (16) *lh*, *nh*, *ñh*, *rh* bilkurak Axularren *Gero* liburuan
lh: *alha*, *alhargun*, *alhor*, *belhar*, *belhaun*, *bilha*, *bilhaka-*, *bilhuka-*, *bulhar*, *elhe*, *elhorri*, *elhur*, *ilhaun*, *ilhun*, *salha-*, *salho*, *solhas*, *zahui*, *zilhar*, *zilhegi*
nh: *anhitz*, *enharda-*, *inhar*, *lanhabes*, *lanho*, *onhasun*, *onheritz-*, *onhest*, *onhets-*, *unha-*, *unhide*, *senhar*, *sinhets-*, *xinhaurri*
ñh: *oiñhatze*
rh: *burhaso*, *burho*, *erhaile*, *erhaztun*, *erhi*, *erho*, *garhaite*, *orhoit*, *zorhi*

Hau da noski /h̃/ laringal sudurkariak ere erakusten duen banaketa eta arrazoi bat bi fenomenoak lotzeko, aurreko atalean egin dugun bezala, hots, /ŋh/ > /h̃/ [h̃], sudurkari belarraren ahultzeaz. Maileguk ere erakusten dute testuinguru honetan dugun hasperenketa ez dela beti etimologikoa (*cfr.* errom (*h*)*onest* > *onhest*, errom *solaz* > *solhas* Axularren testuan)³⁰. Printzipioz zentzuzkoa dirudi hasperen ezarketa hau azentuaren (edo tonuaren) nolabaiteko eragin bezala ikusteak: Momentu historiko batean hasperenketa sortzen da ozen ez-epainkari baten ondoren hurrengo bokala azentuduna denean³¹:

- (17) L > Lh / __v̇
 non, L = /l r r ŋ r ŋ/ = {[+kontsonante], [+ozen], [-epainkari]}

Aldakuntza hau 5. atalean ikusi ditugun beste arau batzuen ondoren kokatu behar da kronologikoki, baina sudurkari belarraren galera eta azentu aldaketa baino lehenago, (18)n erakusten den bezala:

- (18) Ozen-ondoko hasperenketa eta sudurkariaren ahultze prozesuak
	*sennar (<*sendar)	*seni	annona
n > ŋ / V __ V		seni	annoŋa
nn > n	senar		anoŋa
[+2] azentua	senár	sení	anóna
L > Lh / __v̇	senhár	senhí [sēñhí]	anhóna
ŋ > 0		sehí [sēñí]	anhóa
forma modernoak	<i>senhar</i>	<i>sehi</i>	<i>anho</i>

30 Jakina denez, mailegu batzuetan hasperenketa sortu da hitz hasieran: *harma*, *bezkabia*, *berratu*, *hira* (ikus Igartua, 2008, 2015). Hasperenketa hauen jatorriaz ez dugu ezer esanzen hemen.

31 Agian /w/ ere sartu behar da talde honetan; e.g. **e-win* > *ewhin* > *ifin*-(i) (ikus Hualde, 1997, 1999).

Ozen+h bilkuren banaketa oso murrizta bada ere, testuinguru jakin honetan hitz gehienek hasperenketa erakusten dute, bereziki /n/, /l/ eta */ŋ/ kontsonanteen ondoren. /h/ batekin hasten diren hitzak albora uzten baditugu, ia ez dugu hitzik hasperenketarik gabe bigarren silaban hiru kontsonante hauen ondoren. Dauden salbuespenek –abid. *anaia*, *ene*– azalpen berezia behar dute.

Beraz, /-n-/ > /-h̃-/ garapena berranalizatu dugu, honela proposatua izan den aldakuntza fonologiko berezi edo «bitxi» bat (Igartua, 2015) sahiestuz. Berezitasuna beste zerbaitetan datza; hots, ozen+h bilkura heterosilabikoen sorreran³².

Eremu geografiko honetan, /t/-t^h/-d/ bereizkuntza hirukoitza ere bitxia da, ez baitugu horrelakorik aurkitzen inguruko hizkuntzetan³³. Bi gauza hauek, ozen+h bilkurak eta /t/-t^h/-d/ kontrastea antzeko kontestuetan aurkitzen ditugu eta badirudi azentuarekin lotu behar direla nahitaez. Beharbada garapen hauek ditugu euskaraz eta ez alboko hizkuntzetan azentuaren izaera oso desberdina zelako. Dena den, herskari ahoskabeen hasperenketa silaba azentudunetan prozesu ezaguna da munduko hizkuntzetan; eta /aLá/ > /aL.há/ aldakuntzarako, aldiz, ez dut paralelorik ezagutzen, ezta azalpen fonetikorik ere. Beharbada egiokiena da onartzea horrelako talde batzuk etimologikoak direla eta AEan aurkitzen zirela. Geroago, ekialdeko hizkeretan azentua bigarren silaban finkatu zenean, ozenen ondoko hasperenketa bokal azendunen aurrean bakarrik gorde zen, eta silaba azentugabeetan galdu. Hiperzuzenketaz edo jeneralizazioz, hasperenketa hedatu zen ezaugarri hau etimologikoki ez zuten hitz gehienetara, silaba azentuduna ozen ez-ezpainkari batekin hasten baldin bazen (= (17)ko araua). Hau da, (17)n eman dugun arauak indarra zuen garai batean, baina ez da ozen+/h/ bilkura guztien etorkia; eta, bestalde, mota honetako bilkura etimologikoak galdu ziren hurrengo bokala azentugabea zenean.

Honakoa izango litzateke proposamen osoa: AE-ren garaitik bazegoen hasperenketa #hV, VhV eta baita VLhV testinguruan ere. Ez zegoen murriztapen berezirik /h/-aren banaketan. Bestalde, /ptk/ hasperendunak ziren (VOT luzea zuten). EBZ-aren garaiaren amaieran azentua hitzaren bigarren silaban finkatzen da ekialdean. Momentu honetan /ptk/ kontsonanteen alofonia azentuarekin lotzen da; hots, hasperendunak silaba azentudunetan eta hasperengabeak silaba azentugabeetan (gaurko ingelesez bezala, adibidez). Bi bokalen artean ere /h/-a mantentzen da (edo ezartzen) hurrengo bokala azentuduna denean (cfr. ingelesez, *vehicular* vs *vé(h)icle*; *prohibit* vs *pro(h)ibition*). Azkenik, azentuaren eta hasperenketaren artean zegoen loturagatik, hasperenketa orokortu zen ozen (ez-ezpainkari) baten ondoren ere hurrengo bokala azentuduna zenean (eta galdu zen testuinguru honetan bokal azentugabe batean aurrean). /ŋ/-aren galeraren ondorioz, /h̃/ sudurkaria fonologizatzen da fonema bezala bi bokalen artean.

32 Kontsonante talde heterosilabiko hauek ez dira *per ser* bitxiak. Andaluzieraz adibidez antzekoak aurkitzen ditugu (*Jorge*, *ángel*, *aljamía*). Berezia dena garapen historikoa da.

33 Noski, greziera zaharrak bazuen kontraste hirukoitz hau.

7. LABURBILDUZ ETA BUKATZEKO

Laburtzeko, hemen aztertu ditugun aldakuntza fonologiko nagusien dataketak eta hurrenkerak hurrengoak dira:

- 1) /t-, k-/ > h (Martinet). Noiz? /e-/ eta beste aurrizki batzuk sortu eta gero baina latinetiko lehen maileguak baino lehen (edo behintzat iturri honetatiko aditzak mailegatu baino lehen). Ondorioz, oso hitz guti hasten ziren herskari ahoskabe batekin momentu historiko honetan.
- 2) /p-, t-, k-/ > /b-, d-, g-/ (eta batzuetan alderantziz). Noiz? Hauetariko asko hitz-bukaerako herskariak sortu eta gero; hau da, /-ə/ bokalaren galeraren ondoren. EBZaren dialektalizazioa hasi baino lehenago, baina beharbada ez askoz lehenago. Ondorioz, nahasketa ugariak sortu ziren hitz-hasierako kontsonante ahostun eta ahoskabeen artean, gehienbat ahostunen alde, hori baitzen talde nagusia. Neurri batean oraintsu arte bizirik iraun du.
- 3) /ts-/ > /s-/. Noiz? Beharbada akitanieraren garaian martxan zegoen. Orain arte iraun du murriztapen bezala³⁴. (Afrikatuak inoiz aurkitzen baldin baziren hitz hasieran).
- 4) /-s/ > /-ts/. Noiz? /-i/ atzizkiaren morfologizazioa baino beranduago sortu zen (Begiristain, 2015) eta latinetiko lehen maileguen garaian bizirik zegoen joera bezala. Erdi Aroan agortu zen.
- 5) Ozen+V > ozen+h+V bigarren silaban. Gertakari honek ez dauka motibazio fonetiko argirik. Arrazoi honegatik zentzuzkoa dirudi pentsatzeak mota honetako talde heterosilabiko batzuek zaharrak direla. Ekialdeko hizkeretan azentua bigarren silaban finkatu zenean, hasperenketa azentuaren ezaugarri bihurtu zen (herskariaren kasuan bezala), orokorpen hau sortuz.
- 6) /-n-/ > /-ñ-/. Gertakari hau beste modu batean berranalizatu dugu, bigarren silabako ozenen hasperenketarekin lotuz: (/anál > /aṅá/ > /aṅhá/ > /aḥá/) Noiz? Lehen pausua gaskoieraren antzeko bilakaeraren garaikidea bazen, V. mendea baino lehen; edozein kasutan, /-nn-/ > /-n-/ baino lehen. Bigarren pausua ekialdeko hizkeretan azentua bigarren silaban finkatu ondoren eta azkenaurrekora lerratu baino lehen eman zen.
- 7) /-l-/ > /-r-/. Noiz? V. mendean bizirik zegoen (mendebaldeko latinez /ke/ > /tʃe/ > /tʃe/ gertatu eta gero); /-ll-/ > /-l-/ baino lehen ahitu zen (Guiter, 1989, 798. orr.).

Ohar bat bukatzeko: Lan honetan zehar Martineten eta Mitxelenaren aurkikuntza eta proposamen asko onartu eta erabili ditugu. Hala ere, irakurlea konturatu bide da *fortis* vs *lenis* oposaketa ez dugula geure egin. Arrazoa da hipotesi honek kronologia eta aldaketa fonetikoak zehazteko arazo larriak sortzen dituela: Noiz eta nola sortu zen Mitxelenak proposatzen duen sistema «erronboidala»? Noiz arte

34 Hala ere, oso berriki /tʃ/ > /tʃ/ gertatu da (edo gertatzen ari da) mendebaldeko hizkera batzuetan, baita hitz hasieran ere.

iraun zuen?³⁵ Saia gaitezke aldakuntza eta bilakaera fonologiko desberdinak datatzen, baina fonologia estrukturalistaren konstruktoak datatzea askoz zailagoa da. Era berean, bilakaera abstraktuak zailak dira ulertzeko. Zer aldatzen da fonetikoki kontsonante *fortis* bat ahoskabe bihurtzen denean edo *lenis* bat ahostun? Arrazoi hauengatik hemen saiatu gara soinu aldakuntzak maila fonetikoago batean adierazten.

35 Mitxelenak *fortis/lenis* sistemaren alde ematen dituen adibide batzuk oso berankorrek dira, hala nola gazt zah *cobdiçia* > *gutizia*; batez ere kontuan hartzen badugu XIII. mendera arte edo, gaztelaniaz <ç> afrikatu bat zela. OEHk ematen duen *kuditzia* aldaera mailegu zaharragoa da, halabeharrez. Beraz, /bd/ taldea bi modutan egokitua izan da.

8. ERREFERENTZIAK

- Allen, W. S. (1978). *Vox Latina: The pronunciation of Classical Latin* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Alonso, A. (1955). *De la pronunciación medieval a la moderna en español*, I. Madrid: Gredos.
- Axular, P. (1643). *Gero*. (L. Villasante, edizio eta itzulpena, 1964, Barcelona: J. Flors; B. Urgell, 2015, Edizio kritikoa, Bilbo: Euskaltzaindia & Nafarroako Gobernua).
- Badia i Margarit, A. M. (1950). *El habla de Bielsa (Pirineo aragonés)*. Barcelona: CSIC.
- Bec, P. (1968). *Les interférences linguistiques entre gascon et languedocien dans les parlers du Comminges et du Couserans*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Begiristain Iparragirre, A. (2015). Mitxelenaren sistemako neutralizazioak eta oposaketak eta berreraiketa berriaren ondorioak. Eskuizkribua. UPV/EHU.
- Chambon, J.-P. & Greub, Y. (2002). Note sur l'âge du proto-gascon. *Revue de linguistique romane*, 66, 473-495.
- Egurtzegi, A. (2015). Different distributions of contrastive vowel nasalization in Basque. *Loquens* 2.1. e017. doi: <http://dx.doi.org/10.3989/loquens.2015.017>.
- Egurtzegi, A. (2017). On the phonemic status of nasalized /h̃/ in modern Zuberoan Basque. *Linguistics*. Agertzeke.
- Egurtzegi, A. & Elordieta, G. (2013). Euskal azentueren historiaz. In R. Gómez, J. Gorrochategui, J. A. Lakarra & C. Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra* (163-186 orr.). Gasteiz: UPV/EHU. (Koldo Mitxelena Katedraren Argitalpenak, 5).
- Figge, U. L. (1966). *Die romanische Anlautsonorisation*. Bonn: Romanisches Seminar der Universität Bonn.
- Gavel, H. (1920). *Éléments de phonétique basque*. Paris: Champion.
- Gorrotxategi [Gorrochategui], J. (1984). *Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania*. Bilbao: UPV/EHU.
- Gorrotxategi, J. (2011). Euskara zaharra. *Pirinioetako hizkuntzak: lehena eta oraina*, (695-713 orr.). Bilbo: Euskaltzaindia. (IKER, 26).
- Guitar, H. (1989). Elementos de cronología fonética del vascuence. *ASJU*, 23, 797-800.
- Herman, J. (1967). *Le latin vulgaire*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Hualde, J. I. (1997). Aitzineuskararen leherkariak. *ASJU*, 31(2), 411-424.
- Hualde, J. I. (1999). Pre-Basque plosives. In: J. Franco, A. Landa & J. Martín (arg.), *Grammatical analyses in Basque and Romance linguistics* (77-104 orr.). Amsterdam: Benjamins.
- Hualde, J. I. (2003). From phrase-final to postinitial accent in Western Basque. In P. Fikkert & H. Jacobs (arg.), *Development in prosodic systems* (249-281 orr.). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Hualde, J. I. (2006). Laringalak eta euskal azentuaren bilakaera. In B. Fernández & I. Laka (arg.), *Andolin gogoan: Essays in honour of Professor Eguzkitza* (497-511 orr.). Bilbo: UPV/EHU.
- Hualde, J. I. (2012). Two Basque accentual systems and the notion of pitch accent language. *Lingua*, 122, 1335-1351.

- Hualde, J. I. (2008). Acentuación y cronología relativa en la lengua vasca. *Oihenart*, 23, 199-217.
- Hualde, J. I. (2013). Intervocalic lenition and word-boundary effects: Evidence from Judeo-Spanish. *Diachronica*, 30(2), 232-266.
- Hualde, J. I. (2015). Dialektologia dinamikoa. In I. Epelde, (arg.), *Euskal hizkerak eta dialektoak gaur egun* (125-153 orr.). (*Lapurdum*-en ale bereziak, 3).
- Hualde, J. I. (2017). Erronkariaren garapen fonologiko dialektalaz. In: A. Ensunza & A. Iglesias, (arg.), *Gotzon Aurrekoetxea lagunarterik hara*, (175-194 orr.). Gasteiz: UPV/EHU.
- Hualde, J. I.; Simonet, M. & Nadeu, M. (2011). Consonant lenition and phonological recategorization. *Laboratory Phonology*, 2(2), 301-329.
- Igartua, I. (2008). La aspiración de origen nasal en la evolución fonética del euskera: un caso de rhynoglottophilia. *ASJU*, 42, 171-189.
- Igartua, I. (2015). Diachronic effects of rhynoglottophilia, symmetries in sound change and the curious case of Basque. *Studies in Language*, 39(3), 635-663.
- Kirby, J. (2014). Incipient tonogenesis in Phnom Penh Khmer: computational studies. *Laboratory Phonology*, 5(1), 195-230.
- Lafon, R. (1958). Contribution à l'étude phonologique du parler basque de Larrau (Haute-Soule). In D. Catalán (arg.), *Miscelánea homenaje a A. Martinet* (2. lib., 77-106 orr.). La Laguna, Tenerife: Universidad de La Laguna.
- Lakarra, J. A. (1995). Reconstructing the pre-Proto-Basque root. In J. I. Hualde, J. A. Lakarra & R. L. Trask (arg.), *Towards a history of the Basque language* (189-206 orr.). Amsterdam: Benjamins.
- Lakarra, J. A. (arg.). (1996). *Refranes y sentencias (1596): ikerketak eta edizioa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Lakarra, J. A. (2003). Hacia un nuevo paradigma etimológico vasco: forma canónica, filología y reconstrucción. *ASJU*, 37, 261-391.
- Lakarra, J. A. (2009a). *h3 > h1, *h2 > h1 eta horiei datxekien zenbait fenomenoz. *Lapurdum*, 13, 211-231.
- Lakarra, J. A. (2009b). Forma canónica y cambios en la forma canónica de la lengua vasca: hacia los orígenes del bisilabismo. *Paleohispanica*, 9, 557-609. (*Acta Paleohispanica*, X).
- Lakarra, J. A. (2011). Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: euskara batu zaharra berreraiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz. In I. Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina*, 155-241. Bilbo: UPV/EHU. (ASJUREn Gehigarriak, 69).
- Lakarra, J. A. (2012). Teoría de la raíz monosilábica y reconstrucción del protovasco: algunos aspectos y consecuencias. In J. A. Lakarra, J. Gorrochategui, & B. Urgell (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren II. Biltzarra* (651-699 orr.). Bilbo: UPV/EHU.
- Lakarra, J. A. (2013). Euskararen historiaurrearen berreraiketa sakonagorako: forma kanokikoa, tipologia holistikoa, kronologia eta gramatikalizazioa. In R. Gómez, J. Gorrochategui, J. A. Lakarra & C. Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra* (275-324 orr.). Gasteiz: UPV/EHU. (Koldo Mitxelena Katedraren Argitalpenak, 5).
- Lakarra, J. A. (2017). *Euskararen historiaurrea*. Agertzeko.

- Lloyd, P. (1987). *From Latin to Spanish*. Philadelphia: American Philosophical Society. (Memoirs, 173).
- Martinet, A. (1950). De la sonorisation des occlusives initiales en basque. *Word*, 6, 224-236. (Berrarg., A. Martinet, 1964. *Économie des changements phonétiques*, 2. arg., 370-388 orr. Berna: A. Francke).
- Mitxelena, L. (1950/2011). De fonética vasca: la aspiración intervocálica. (Berrarg., *Obras completas*, VII, 3-20. orr., J. Lakarra & I. Ruiz Arzallus, arg., ASJÜren Gehigarriak, LVIII).
- Mitxelena, L. (1954/2011). De onomástica aquitana. [*Pirineos* 10: 409-455]. (Berrarg., *Obras completas*, V, 197-243 orr., J. Lakarra & I. Ruiz Arzallus arg., ASJÜren Gehigarriak, LVIII).
- Mitxelena, L. (1964/2011). *Sobre el pasado de la lengua vasca*. Donostia: Auñamendi. (Berrarg., *Obras completas*, V, 1-116. orr. J. Lakarra & I. Ruiz Arzallus arg., ASJÜren Gehigarriak, LVIII).
- Mitxelena, L. (1974/2011). El elemento latino-románico en la lengua vasca. *FLV*, 6, 183-209. (Berrarg., *Obras completas*, V, 305-336. orr., J. Lakarra & I. Ruiz Arzallus, arg., ASJÜren Gehigarriak, LVIII).
- Mitxelena, L. (1977/2011). *Fonética histórica vasca*. (Berrarg., *Obras completas*, VI, J. Lakarra & I. Ruiz Arzallus, arg., ASJÜren Gehigarriak, LVIII).
- OEH = Euskaltzaindia. 2017. *Orotariko euskal hiztegia*. Online.
- Oñederra, M. L. (2013). Fonética histórica vasca, hitz eraketaren morfonologia eta neutralizazio erraldoiak. In R. Gómez, J. Gorrochategui, J. A. Lakarra & C. Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra* (699-716 orr.). Gasteiz: UPV/EHU. (Koldo Mitxelena Katedraren Argitalpenak, 5).
- Reguero Ugarte, U. (2010). Euskararen kronologia erlatiboa finkatzeko lehen hurbilketak. Artxiker: <artxibo-00492926v3>
- Reguero Ugarte, U. (2017). *Goi-nafarrera arkaiko eta zaharra: azterketa eta testuak* (doktorego tesia). UPV/EHU.
- Straka, G. (1956). La dislocation linguistique de la Romania et la formation des langues romanes à la lumière de la chronologie relative des changements phonétiques. *Revue de Linguistique Romane*, 20, 249-267. (Berrarg., in G. Straka, 1979, 193-211).
- Straka, G. (1959). Durée et timbre vocalique: Observations de phonétique générale, appliquées à la phonétique historique des langues romanes. *Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft*, 12, 276-300. (Berrarg., in G. Straka, 1979, 167-191 orr.).
- Straka, G. (1979). *Les sons et les mots: Choix d'études de phonétique et de linguistique*. Estrasburgo: Klincksieck.